

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№2/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 27.06.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 27.06.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 27.06.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АБЖАМАЛОВА Ж.Е. САҒИДОЛДА Г.	Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканың семантикалық салыстырмалы талдауы	7
АХМЕТОВА Б.З., ТЛЕУЛЕСОВА А.Ш., ЖАЕВА Р.Р.	Производные имена как отражение языкового сознания в высказываниях на территории северного Казахстана	14
АХТАЕВА Н., СҮЛЕЙМЕНОВА Ә., САРЫБАЕВА Б.	Контекстік синоним парадигмасы	22
ӘДІЛОВ М.Е., ЕКИЖИМ., ЖИЕМБАЙ Б.С.	Алакөл атауының этимологиясы: жаңаша көзқарастар мен топонимдік талдау аспектілері	31
БАТЫРБЕКОВА К.А., АЛИМБАЕВ М.Е., МЕДЕТБЕКОВА Н.Н.	Lexico-semantic character of somatic names occurring in the written monument «Baytaratu'l-Vazih»	42
ИСЛАМА., БЕІСЕБАҮЕВА А., САРЕКЕНОВА Қ.Қ., ОСЕРОВ Б.М.	Comparative analysis of political and diplomatic discourse М. Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі және терминология мәселесі	51 60
ПАШАН Д.М., ХАБИЕВА А.А., ЕЛУБАЙ Ә.М.	«Нарғыз» антропонимінің семантикасы, орфографиялық нормасы және қолданылу жиілігі	67
ТӨКЕНҚЫЗЫ Г., ОМАРОВА С.Қ., КАДИРХАН А.К.	Қазіргі телебағдарламалар тілі (қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпустары негізінде)	78

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АНАНЬЕВА С.В., ИБРАЕВА Ж.Б., ЖУМСАКБАЕВ А.Т.	Динамические и статические мотивы в повествовательной структуре романа Ильяс Есенберлина «Влюбленные»	91
ЖӨЛЕЛОВА М.С., АРСЛАН М.	Қалқаман Сарин поэзиясындағы ауылға сағыныш: поэзиядағы көркемдік өрнектер («Арқаттағы біздің үй» өлеңінің негізінде)	102
КАЖЫТАЙ Б.К.	Асқар Алтайдың «Туажат» романындағы оксюморондық бейнелеу тәсілі	111
ҚАДЫЛ Т.	Мағаз Разданұлы поэзиясындағы философиялық тереңдік	120

НҰРМАХАНОВА М.Қ., МҰСАЛЫ Л.Ж., СОВЕТОВА З.С.	Белгілі сыншы Қалжан Нұрмахановтың бағалауындағы қазақ-украин әдеби байланыстары	131
СЕРАЛИМОВА С.А., БЕЙСЕНОВА Ж.С	Культурные коды в художественном переводе	140
ТЛЕУБЕКОВА Б.Т., ИБРАЕВА А.Д., ҚИАРЫСТАНОВА Г.Қ.	Көркемдік әдістің әдеби ағымдары мен бағыттары	151

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И
ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ИСЕНОВА Ф.К., КАУДЫРОВА А.О., ДҮКЕМБАЙ Г.Н.	Роль рефлексии в формировании языковой личности студентов	162
ЖУМАДИЛОВА М.Н. БЕРКЕНОВА Р.А.	Өзге тілді студенттердің жазу дағдысын қалыптастырудың линводидактикалық әдістеме негіздері	173

Г. ТӨКЕНҚЫЗЫ¹ С.Қ. ОМАРОВА² А.К. КАДИРХАН³

«Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, Астана, Қазақстан¹

(e-mail: adon_70@mail.ru¹, omarovask@mail.ru², alma_1992@mail.ru³)

***ҚАЗІРГІ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАР ТІЛІ (ҚАЗАҚ ТІЛІ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНЫҢ КІШІ КОРПУСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Мақалада «Қазақ тілі ұлттық корпусының бес кіші корпусы» (<https://best.qazcorporation.kz/>) базасындағы қазіргі медиамәтіндер, соның ішінде телебағдарламалар мәтіндері талдау нысанына алынды. Бүгінгі жаһандану дәуірінде бұқаралық коммуникация да қарқынды дамуда, телеарналар, радио, әлеуметтік желілер, баспасөз басылымдарының желілік нұсқаларының көбею және интернет-басылымдардың шығуы тіл дамуына қарқынды әсер етуде. Әлемдік және отандық ғалымдар осы бағытты тілдік іс-әрекеттің ерекше бағыты ретінде қарастырады. Қазақ тіл біліміндегі медиамәтіндер көбінесе прагматикалық аспектіде қарастырылған. Зерттеу еңбектердің көп бөлігі медиамәтін, баспа мәтіндерін қарастыруға арналған, ал қазақ тіліндегі теле және радио медиамәтіндер тілін арнайы зерттеген еңбектер жоқтың қасы сондықтан телебағдарламалар тілін зерттеу өзекті.

Медиамәтіндер тілі қазіргі қазақ тілінің стилистикалық жүйесіне, сөйлеу әдебіне, әдеби тілге әсері тілдік материалдар арқылы айқындалды. Тіл мәдениеті мен шешендік өнер туралы зерттеулер қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында түрлі қырынан зерттеу нысаны ретінде алынғаны белгілі. Мәдениеттің негізгі бастауы тіл қатысудан басталады. Бүгінгі таңдағы медиамәтіндердің көп қырлы және көп өлшемді болуы ғалымдарға олардың әртүрлі аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді, соның ішінде стилистикалық тиістілікке бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері және олардың мәдениетпен байланысы жалпы және сөйлеу мәдениетімен байланысы назардан тыс қалмауы тиіс. Бүгінгі жаһандану дәуірінде бұқаралық коммуникация да қарқынды дамуда, телеарналар, радио, әлеуметтік желілер, баспасөз басылымдарының желілік нұсқаларының көбеюі және интернет-басылымдардың шығуы тіл дамуына қарқынды әсер етуде. Медиамәтіндердің қазақ тілінің стилистикалық жүйесіне, әдеби тіліне әсері тілдік материалдар арқылы айқындалды. Осы мәселелерді шешуде, сонымен қатар телебағдарламалар тілінің сапасын жақсартуда, үлкен тілдік модельдерді (LLM) қолданудың мүмкіндіктері қарастырылды.

Түйін сөздер: корпус, тілдік модель, стилистика, медиамәтін, прагматика, сөйлеу әдебі, тіл мәдениеті, шешендік өнер.

Кіріспе. Бүгінгі жаһандану дәуірінде бұқаралық коммуникация да қарқынды дамуда, оның ішінде телеарналар, радио, әлеуметтік желілер, баспасөз басылымдарының желілік

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын ЖТН: BR24993001 «Қазақ тілін және технологиялық прогресті қолдау үшін үлкен тілдік модельді (LLM) құру» БНҚ ғылыми жобасы аясында жазылды.

нұсқаларының көбею және интернет-басылымдардың шығуы тіл дамуына қарқынды әсер етуде. Әлемдік және отандық ғалымдар осы бағытты тілдік іс-әрекеттің ерекше бағыты ретінде қарастырады. Жасанды интеллект пен үлкен тілдік модельдер (LLM) медиамәтіндерге жаңа тәсілдермен талдау жасап, сөйлеу мәдениетін сақтау мен оны дамытуға бағытталған құрал ретінде кеңінен қолданыла бастады.

Медиалингвистикада мәтінді зерттеудің барлық әдістері қолданылады: жүйелік талдау әдістері, логикалық, эмпирикалық, социалингвистикалық әдістер. Медиамәтіндер тілі қазіргі қазақ тілінің стилистикалық жүйесіне, сөйлеу әдебіне, әдеби тілге әсері тілдік материалдар арқылы айқындалды. Тіл мәдениеті мен шешендік өнер туралы зерттеулер қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында түрлі қырынан зерттеу нысаны ретінде алынғаны белгілі. Мәдениеттің негізгі бастауы тіл қатысудан басталады. Бүгінгі таңдағы медиамәтіндердің көп қырлы және көп өлшемді болуы ғалымдарға олардың әртүрлі аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді, соның ішінде стилистикалық тиістілікке бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері және олардың мәдениетпен байланысы жалпы және сөйлеу мәдениетімен байланысы назардан тыс қалмауы тиіс. Осы мәселенің шешімін табу мақсатын көздеген мақалада телебағдарламалар тіліндегі ерекшеліктер талданады.

Бүгінгі таңдағы медиамәтіндердің көп қырлы және көп өлшемді болуы ғалымдарға олардың әртүрлі аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді, соның ішінде стилистикалық тиістілікке бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері және олардың мәдениетпен байланысы жалпы және сөйлеу мәдениетімен байланысы назардан тыс қалмауы тиіс. Медиамәтіндер елдің ақпараттық кеңістігіндегі айрықша үстемдігінің арқасында қазіргі қазақ тілінің сөйлеу мәдениетіне ықпалы зор әрі негізін құрайды және отандық лингвистердің назарын аударуға және зерттеуге лайық.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада мәтінге лингвостилистикалық талдау, жинақтау, салыстыру әдіс-тәсілдері қолданылды. Зерттеу барысында мәтіндерді талдауға қосымша ретінде, үлкен тілдік модельдер (Large Language Models, LLM) технологиясы арқылы қазақ тіліндегі медиамәтіндерді өңдеудің мүмкіндіктері қарастырылды. LLM-дер медиамәтіндердегі стилистикалық, лексикалық қателерді автоматты түрде түзетуге, диалектілер мен жаргондарды әдеби тіл нормаларына сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Өткен ғасырдың 90-жылдарында ағылшын ғылыми әдебиеттерінде пайда болған медиамәтін термині халықаралық академиялық ортада, ұлттық медиадискурс та жылдам қолданысқа еніп кетті. Медиамәтін ұғымының ғылыми айналымда тез бекітілуі зерттеушілердің бұқаралық коммуникация саласындағы тілдің қызмет ерекшеліктеріне деген қызығушылығының артуына байланысты болды. Тіл білімінде медиамәтін тілін Т.А. Ван Дейк, М. Мантгомери, А. Белл, Н. Фейерклаф, Р. Фаулер, т.б. сынды шетелдік ғалымдар лингвистиканың әртүрлі бағыттары бойынша зерттеген. Ғалымдар еңбектерінде медиамәтіндер әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика, функционалдық стилистика, риторикалық сын тұрғысынан талданады және медиатекстердің түрлері мен функционалдық стилистикалық ерекшеліктері анықталады. Ғалым Т.А. Ван Дейк «Билік және медиа жаңалықтар» [1] деген зерттеуінде медиамәтіндер әлеуметтік лингвистика бағытында талдауға түседі. Ғалым медиамәтін арқылы билік пен медианың арақатынасын, байланысын жан-жақты ашып береді. Сонымен қатар ол аталған еңбегінде медиадискурс қызметін де талдайды. Тілдік коммуникацияны әлеуметтік психология тұрғысынан қарастыруға арналған «Тіл. Таным. Коммуникация» атты зерттеуінде лингвистикалық прагматика, мәтінді түсіну және қалыптастыру, бұқаралық ақпарат жүйелеріндегі тіл қызметі туралы мәлімет берілген. Автор әлеуметтік мәдени факторлардың тілді қолдану механизміне әсерін баяндайды. Ғалымның пікірінше, медиамәтінді белгілі бір әлеуметтік-мәдени мақсаттарда қолданған кезде автор оқырмандардың (көрермендердің) санасы мен қабылдауына әсер ететін барлық тиімді тәсілдерді ескеру керектігін айтады.

Медиалингвистика саласына іргелі еңбектерімен келген британдық лингвист М. Мантгомери медиамәтіндердің әлеуметтік рөлін зерттеу нысаны еткен: «Алдымен

медиамәтіндер қазіргі адамзат қоғамы үшін ақпарат көзі. Медиамәтін ақпараттық қызметті қоспағанда, ақпарат алушыларға қатысты басқа да атқаратын рөлдері бар. Соның бірі адамның жоғары рухани қажеттіліктерінің қоршаған ортасымен және мораль мен этика талаптарына жауап беретін құндылық-мотивациялық негіздерді қалыптастырумен байланысты әлеуметтік-мәдени қызметі ерекше орын алады» [2, 132] - деп түйіндейді.

Ғалымның тұжырымына сәйкес, тілдік коммуникацияны жандандыру контекстіндегі медиамаәтіннің рөлі - тек ақпарат жеткізу ғана емес, қоғамдағы ақиқатты тануға ықпалды болу. Бұқаралық ақпарат құралдарында өмірден алынған оқиғалар, құбылыстар медиамаәтіні арқылы берілуі тиіс. Ғалым медиамаәтін авторының мақсаты қоршаған ортамен барынша белсенді диалог құру екенін атап өтеді. Біз ғалымның пікірін құптаймыз, өйткені медиамаәтіндегі көзделген мақсат - өз аудиториясы үшін идеологиялық және психологиялық маңызы бар ақпаратты тарату, аудиторияның көзқарасына белгілі бір дәрежеде әсер ету. Бұл сөйлеу этикетіне де әсер етеді.

Ағылшын лингвисті Норман Фейерклафтың пайымдауынша, бүгінгі таңда қоғамда ақпараттық-лингвистикалық мәдениеттің жоғары деңгейін қалыптастыру, ұлттық тіл мен сөйлеу мәдениетін сақтау мәселесі өзекті болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін кең контексте қабылдау қоғамдағы тілдің қызметіне әлеуметтік-психологиялық, саяси және мәдени факторлардың әсерін түсінуге және түсіндіруге жағдай жасайды [3].

Ал Р. Фаулер былай дейді: «бұқаралық ақпарат құралдарының тілі – бұқаралық коммуникация саласындағы мәтіндердің тұтас жиынтығы ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық қасиеттері мен ерекшеліктерінің нақты анықталған жиынтығы» [4, 45]. Медиамаәтіндер тілдің дамуына, тілдің тазалығына ықпал етеді.

Ресей тіл білімінде теледидар тілі мен интернет тілі біршама қарастырылған. О.А. Лаптева «Живая русская речь с телеэкрана» атты еңбегінде теледидардағы медиамаәтіндерді, сөйлеудің қасиеттерін зерттеген [5].

Г.Н. Трофимова «Языковой вкус интернет-эпохи» атты еңбегінде әлеуметтік желілер тіліндегі ерекшеліктерді талдау нысаны еткен [6].

Қазіргі уақытта тіл білімінің жаңа медиалингвистика саласында бірнеше бағыттар бойынша зерттеулер жүргізуде:

- телебағдарламаар тілінің лингвистикалық сипатын анықтап, оны парадигма тілі – сөйлеу, мәтін – дискурс тұрғысынан қарастыру;
- тілдің негізгі функцияларын жүзеге асыру дәрежесіне сәйкес медиа ресурстарды зерттеу;
- мәтіндерді қолдану орны бойынша жіктеу (баспасөз, радио, теледидар, интернет);
- медиа ресурстардың функционалдық және стилистикалық түрлерін саралау;
- медиа мәтіндердің негізгі түрлерін анықтау, жанрлық-спецификалық жіктеуді әзірлеу;
- медиа мәдениеттің негізгі түрлерінің лингвистикалық және стилистикалық ерекшеліктерін анықтау;
- медиа мәтіндердің интерпретациялық қасиеттерін, экстралингвистикалық компоненттерін зерттеу;
- медиа мәтіндердің жеке және бұқаралық санаға әсер етуінің лингвистикалық медиа технологияларын зерттеу;
- әртүрлі елдердің лингвомедициналық тәжірибесіне салыстырмалы және салғастырмалы зерттеулер жүргізу.

Зерттеуші В.В. Кривенко медиа тілінің ерекшелігі оның «ақпаратты өңдеу және оны оқырманға әсер ету, медиа-іс-шараларға түсініктеме беру немесе ұйымдастыру, адамгершілік формаларын, эстетикалық талғамдары мен бағалауларын қалыптастыру арқылы аудиторияның пікірін өзгертудің қуатты әлеуетінде» екенін атап өтті. Құндылықтар иерархиясын қалыптастырады, тіпті оқырманға тарихи, қоғамдық-саяси түсініктер, психологиялық және т. б. көзқарастарына ықпал етеді. Бұқаралық ақпарат құралдары

бұқаралық дискурстың сапасына қоғамдық өмірдің модельдерін ұйымдастыру, қоғамның өзін-өзі бағалауын қалыптастыру сияқты құндылықтарды ақпараттандыру және бағалау арқылы әсер етеді» [7, 12].

Қазақ тіл біліміндегі медиамәтіндердің басым бөлігі прагматикалық аспектіде зерттеу нысаны болған. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының басым бөлігі медиа-мәдениетті, баспа мәтіндерін зерттеуге назар аударған, ал қазақ тіліндегі телерадио мәтіндерінің тілін арнайы зерттеу жоқтың қасы.

Б.Қ. Момынованың «Қазақ газеттерінің лексикасы: жүйесі мен құрылымы» тақырыбындағы докторлық диссертациясы, Қ. Есенованың «Қазіргі қазақ медиамәтіндерінің прагматикасы» атты докторлық диссертациясы, А. Алдашеваның «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар», О. Бүркітовтың «Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі» атты диссертацияларында газет тілі жан-жақты талдауға түскен. М. Серғалиев «Ой мен сөздің жарасымы» мақаласында теледидар бағдарламалардың жүргізушісі тілінде әдеби тіл нормасының сақталмауын, бөгде тіл элементтерін орынсыз қолданғанын сынай отырып, ең көп қолданылатын жаңа сөздер газеттер, журналдар, теледидар және радио екенін атап өтті. «Солай бола тұра, радио тілі, телевизия тілі дейтін мәселелер тасада қалып келе жатыр. Саусақпен санарлық газет мақалалары бұл олқылықты тіптен толтыра алмайды. Әлі бұл тұрғыдан теориялық та, практикалық та мәні бар жайлар толып жатыр. Ондағы жылдар бойы жинақталған материалдар негізінде радио тілінің де, телевизия тілінің де теориясын жасайтын да мезгіл жетті» [8, 4], – дей келе, теледидар тілін зерттеудің өзектілігін алға тартады.

Қазіргі телебағдарлама жүргізушілерінің тілінде әдеби тіл нормаларының сақталмауы, шет тілі элементтерінің орынсыз қолданылуы секілді мұндай мәселелерді үлкен тілдік модельдер (LLM) технологиясы шешуге мүмкіндік береді. Мәселен, телебағдарламалардың тіліне LLM арқылы автоматты стилистикалық талдау жүргізу, сөйлеу мәдениетін сақтауға бағытталған арнайы өңдеулер жасау мүмкіндігі пайда болды. LLM технологиясы диалектілік ерекшеліктерді, кірме сөздерді немесе жаргондарды анықтап, оларды әдеби тіл нормаларына жақындату үшін қолданылуы мүмкін.

Г. Машинбаеваның «Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері» атты монографиясында теледидар тілінің ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеуші телеарналар арқылы берілетін әртүрлі жанрдағы бағдарламалардың тілін талдайды. Нәтижесінде әр жанрға қатысты үнемі қолданылатын лексемалар, дайын формалар мен стереотиптер тобын айқындайды [9]. «Ақпарат жеткізуші бұқаралық ақпарат құралдарының қызметтері ортақ болғанымен, олардың ақпаратты жеткізуде бір-бірінен айырмашылығы бар. Электронды ақпарат құралдары (теледидар, радио) ақпаратты аса бір ұшқырлықпен жедел түрде, яғни оқиғаны болған жерінен сол сәтінде жеткізуімен ерекшеленеді. Бүгінгі таңда БАҚ тілін зерттеудің қоғамдағы орны айрықша. Әсіресе, аудио-визуалды ақпараттық құрылым болып табылатын теледидардың қоғамдық санаға және тілдің лексикафразеологиялық, функционалдық-стильдік жүйесіне тигізетін әсері ерекше. Осыған байланысты теледидар тіліндегі тілдік құбылыстарды жете зерттемей, оның оқырманға әсерін, ықпалын білу, қоғамдық пікірді қалыптастырудағы, қоғамдық сананы көтерудегі орнын айқындау мүмкін емес» [9, 4] – деген тұжырым жасайды.

Ал зерттеуші Д. Бисмильдина өзінің диссертациялық еңбегінде теледидар тілінің құрылымдық ерекшеліктерін жан-жақты қарастырады. Зерттеуде отандық телеарналардағы жаңалықтар тілі, спорттық жаңалықтар, комментарийлердің тілдік ерекшеліктері анықталады [10].

Телебағдарламалар ерекшеліктері ғылыми еңбектерде зерттеліп, медиамәтіндердегі қате тілдік қолданыстар мақалаларда сынға алынып келеді. Мысалы А. Тасымов теледидар мәтіндеріндегі диалектілерді сынға алса, Р. Сыздық, Қ. Ниеталиева теледидар және радио мәтіндері тілінің көркемдік ерекшеліктерін, жетістіктерін бағалайды.

Бұқаралық ақпарат құралдары тілін сынға алып, оның кемшіліктері туралы көптеген мысалдармен айтуға болады, бірақ оның жаңа тіл саясатының қалыптасуына және сол

дәуірдегі тілдік талғамның қалыптасуына оның басым әсерін мойындамауға болмайды. Стилистика сонымен қатар медиамәтіндегі әдеби емес элементтерді медиамәтіндегі қалыптан тыс элементтерді тарту нәтижесінде қол жеткізілген (немесе қол жеткізілмеген) стилистикалық эффект тұрғысынан қарастырады, яғни мәтін (біздің жағдайда, бұқаралық ақпарат құралдары) әдеби нормаларға бағытталған тіл болуы керек.

Талқылау мен бақылау. Бұқаралық ақпарат құралдарында дәстүрлі түрде мәтінді басып шығаруға дайындау, мәтінді тілдік нормаға сәйкестендіру, яғни стилистикалық қателерге түзету жұмыстары жүргізіледі, соның негізінде әсіресе стилистикалық қателіктерге жол берілмейді. Мәтін көпшілікке түсінікті әдеби тілде беріледі. Ал бүгінгі телебағдарламаларды қарасақ, өнерлі жастардың тілінің көп өзгергеніне қынжыламыз. Мысалы, «Murat Oralgazin» телеарнасындағы «Елдос Сметов - Қызық times / бағдарламасында» танымал спорт шеберінің «Оңай жолмен ештеңе келмейді» тақырыбындағы бейнежазбасына назар аударсақ, Елдос Сметов: «Тренировканы жасайм, вроде бәрі жақсы, именно, сол приемға кіргенде жетінші орын алып қалғанмын. Вообще, болды, қойдым күресті, ертең официировать етеміз... қоштасамыз... давайласамыз», – дейді. Байқағанымыздай орынсыз бөгде сөз элементтерін қолдану, яғни тіл шұбарлау, сөйлемнің аяқталмай қалуы, стильдік қателер берілген ойды түсінуге мүмкіндік бермейді. Бұл жөнінде ғалымдар тарапынан да жиі айтылып келеді. «.. бүгінгі жастар, тіпті орта жастағылар да қазақ әдеби тілінің нормаларын тап басып, тани алмайтынды шығарды. Норма болып табылатын, қалыпты қолданыстарды ерекше қолданыстар деп, тіпті қате қолданыстар деп, ал қате қолданыстарды қалыпты норма немесе ерекше қолданыстар дейтін болды», – дейді ғалым Қ. Күдерінова [11]. Мысал келтірер болсақ, «Dore Soz» арнасында «Руслан Тай: Өтірік патриотизм, Мектептегі тәртіп, Қазақы трайбализм, Емшілер» атты подкастында, Руслан Тай «Сол компанияға өткенде респект ұстап қалдым жестко/ кешіктік базар жоқ, как положено автобусқа қыстырылдық/прикинъ ағылшыниша сөйлей бастайд», – деп сөйлеу барысында бөгде тіл элементтерін қолданды.

Тілші А. Сафьянова сөйлеу мәдениетін былайша жіктейді:

- элита тілі (стандартты сөйлеу мәдениеті, тілдің барлық мүмкіндіктерін, оның ішінде шығармашылықты еркін меңгеруді білдіреді);
- әдеби тіл (әдеби тілдің нормалары сақталатын сөйлеу мәнерін білу; шамамен ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін білу);
- орташа әдеби тіл (нормаларды толық сақтамау, кітап және ауызекі лексиканы шамадан тыс пайдалану);
- әдеби-ауызекі сөйлеу (әңгімелесушінің жасына және онымен танысу дәрежесіне қарамастан «сен» сөзі қолданылады);
- жергілікті жаргон сөздер (қарым-қатынас пен мәдениетті тек қоршаған ортаға бағыттау; тек ауызша қарым-қатынас стилін меңгеру) [12, 84].

Еліміздің өнерлі жастарының сұхбат бергенде сөз әдебіне мән беріп, шаршы топтың алдында әдеби тілде, тіліміздің бай шешен сөздік қорын орнымен қолданса екен, сөйлеу мәдениетінің сақталмауы тіл тазалығына кері ықпал етуі мүмкін.

А. Байтұрсынұлының: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіркеледі: 1) ақылға; 2) қиялға; 3) көңілге. Өйткені тілдің баюы, сөйлеу тәсілінің кеңеюі оқу, көру және сезіну шарттарына саяды. Ал тележурналистикада шала-шарпы асығып, шалағай берекесіз сөз сөйлеп, ділмарсу арқылы шешендік өнердің майын ішем дегендер қателеседі» [13, 84] – деген пікірі әрқашан есте болуы керек.

Нәтижелер. Қазіргі уақытта қоғамдағы медиамәтін тілін, қызметін, дамуын талдай отырып, әдеби тіл нормаларын тілдің кез келген деңгейінде (грамматикалық, лексикалық, стилистикалық) сақтаудың үлгісі бола алатынына көз жеткізуге болады. Осылайша, бұқаралық ақпарат құралдарының қазіргі жағдайы сөз бостандығымен реттеуші шекаралардың кеңеюімен сипатталады.

БАҚ мәтіндерін мазмұн мен аксиологияның өзара әрекеттесуі тұрғысынан қарау қоғамның тілдік мәдениетінің жай-күйі туралы ғана емес, оның моральдық-адамгершілік

мәртебесі туралы да құнды ақпарат алуға мүмкіндік береді, өйткені бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері публицистикалық дискурстың бірліктері ретінде олар талғамдар мен өмірлік басымдықтарды таратады, өмір салтын, мінез-құлықты, соның ішінде сөйлеу ерекшеліктерін қалыптастырады. Соңғы онжылдықтардағы оқиғалар медиамәтіндердің ақыл-ойға әсер етудің үлкен мүмкіндіктері бар екенін көрсетеді және бұқаралық аудиторияның әлеуметтік желілер мен телебағдарламаларға көп уақыт бөлетіндігі белгілі. Бір жағынан, олар адамдарға әлемдік және танымдық хабарламаларды бере алады, бостандық пен әлеуметтік әділеттілікке ұмтылуды жеңілдетеді, ал екінші жағынан адамдарды құлдыққа түсіріп, оларға жалған ақпарат та бере алады, этникалық қақтығыстарды қоздыруы да мүмкін, сенімсіздік пен қорқыныш, т.б. кері ықпалы да болуы ықтимал. Біз сөйлеу мәдениетінің талаптарын ескере отырып, медиамәтінді аксиологиялық зерттеу жүргізу керек деп санаймыз. Қазіргі заманғы медиамәтіндер әсіресе телебағдарламалар тілінде әдеби тілдің босаңсуын көрсететіні белгілі болды, әдеби тіл нормалары сақталмайды, қарым-қатынас мазмұнының стилистикалық төмендеуі, сөйлеу агрессиясы, сөйлеудің «варваризациясы» және «люминизациясы» байқалады. Мұндай фактілер жария түрде «руқсат ету шегінің» төмендеуін айтуға мүмкіндік береді қазіргі сөйлеу жағдайында үлгі болатын сөйлеу тілі солғын тартқан. Көптеген журналистер өз сөзінде «заманауи» деген сөзді жиі қолданады, орынсыз жұмсалған қайталамалар да тіл мәдениетінің төмендігін айғақтайды. Телебағдарламалар тілінде жаргон, ауызекі лексика басым. Әлеуметтік желілерде жазу түсініксіз сөнге айналды, шет тіліндегі терминдерден басқа, қосымшаларды дұрыс қолданбау, кірме сөздердің көптігі т.б. ой ақпаратты тұтынушыны оңай адастырады, ал коммуникативті шиеленіс аймағы пайда болады, өйткені адресат өзінің тілдік қабілетсіздігін сезінеді ұсынылған бұқаралық ақпаратты қабылдау қиын болады. Барлығы коммуникативті сәтсіздіктердің санын көбейтеді.

«Кез келген қоғамда қандай да бір орныққан этикет нормалары арқылы реттеліп отырады. Ал этикет нормалары сан ғасырлық тәжірибе арқылы, тарихи-әлеуметтік жағдайларды бойына жинау арқылы, ол жинақталған материалдарды күнделікті өмірде сұрыптау арқылы дүниеге келеді. Атадан балаға мұра болып келе жатқан түрлі нормалар адамзаттың бір-бірімен дұрыс қарым-қатынас құруына жәрдемін тигізеді. Мысалы, тілдік норманы қатаң сақтағанымен әдеп нормасы сақталмаса, керісінше, әдеп нормасы сақталып, тілдік норма сақталмаса, коммуникативтік қатынас сәтсіз болады. Адам күнделікті өмірде алуан түрлі әлеуметтік рөл атқарады. Біресе дүкеннен зат сатып алуға келген тұтынушының рөлінде болса, бірде қоғамдық көліктің жолаушысы, тағы бірде ағаның рөлінде, бірде көршінің, оқырманның, көлік жүргізушісінің т.с.с. түрлі әлеуметтік рөлдерді атқаруына тура келеді. Сол рөлдердің әрқайсысының өзіне сай сөйлеу ерекшелігі болады. Коммуникант әдеттегі сөйлеу тәртібінен ауытқитын болса, бірден көзге түседі. Себебі бұл – нормадан ауытқу. Ал нормалардың басты мақсаты – қоғам мүшелерінің қарым-қатынасын реттеу. Сол тілдік норманы тану, талдау, зерттеу үшін «тіл мәдениеті», «сөз мәдениеті» ұғымдарына жүгінеміз» [14, 21], – дейді ғалымдар.

Біздің ойымызша, бұл жағдай қоғамды жаһандық демократияландыру, медиа-технологиялардың дамуы, бағдарламалардың форматын еркін өзгерту және жетілдіру сияқты факторларға байланысты. Біздің еліміздегі қоғамдық-саяси және экономикалық өзгерістерге бұқаралық ақпарат құралдарының да ықпалы зор екені белгілі. Қоғамдағы кез келген елеулі өзгерістер бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына өз ізін қалдырады.

Ауызекісөйлеустилиссөйлеушініңдарастіліменстереотиптің, ойынбірденжеткізуімен, ситуацияның үйлесімімен сипатталады. Мұндай қолданыстардың көрінісін әсіресе «Қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпусы» атты корпусының ауызекі сөйлеу элементтеріне бағытталған арнайы медиамәтіндерде айқын көрсетіледі [15]. Диалогқа құрылған мәтіндер оккозионалды қолданыстар және кірме сөздердің молдығымен ерекшеленеді. Мысалы, «Түнгі студия» бағдарламасындағы Өмірқұл Айниязов сұхбатында: «*Бірде / вечерде тамада болдым дейсіз. Енді сіз ол кезде қазіргідей / гонорар айттайсыз го / ол филармонияда айлығыңыз 44 мың*» [15]. *Вечер, тамада, гонорар* сөздерінің қазақша баламасымен жарыса қолданылатынын

көреміз. «Фонограмма дегені минусовка дауыс жоқ». Фонограмма, минусовка – кірме сөздер. Шет тілінен енген сөздер де ауызекі сөйлеу тілімізде кездесуі артып келеді. Мысалы, «Қайрат білесіз бе менің ойымша, ол өзіне көңіл аудартқысы келген сияқты немесе хайп. Кім білсін?!» [15]. Хайп – жұрттың назарын өзіне аударту, өз-өзін жарнамалау, көзге түсу деген мағынаны береді.

«Биімізді көрсеттік сөйтсе битіп тұрып, «Даа жігіттер әртүрлі екен» дит та жаңағы Задорнадский. «Бір біріне ұқсамайды ерекше топ. Бір біріне ешқайсысы бір-бірінен келмейді» дит та. Көп бойзбендта бір-біріне келет дит та бойзбендтар. Сөйтсе Әзімбек «Иә» дит та. «Біреуі – энергичный, рухты» дет та ол мені айтты. «Біреуі – музыкальный» дит, а біреуі «Біреуі – красивый» әдемі дит» [15]. Бойзбендт – ер адамдардан құралған топ. (дейді, деп айтады т.б.).

Тілімізде, кейде сонорлық дауыссыз дыбыстардың ситуациялық жағдайға сай түсіріліп айтылуы кездеседі. Сөйлеу тілінің стильдік белгісін көрсететін тілдік құралдардың қатарына боп, кеп, қып, дим, дит, т.б. сөздер жатады. Бұл лексемалардың әдеби тілдегі көрінісі қылып, келіп, деймін, болып, әкеліп, т.б. түрінде беріледі. Ауызекі тіліндегі қарапайым сөздердің экспрессиясы күшті болып келеді. Ол құбылыс әрекеттің жылдамдығын, қозғалыстың айқындылығын білдіруге қызмет етеді.

Медиамаәтінде сөйлеушінің сөйлеу мәнері мен стиліне байланысты «жатырсыз» етістігі ауызекі стиліне тән үрдіс бойынша қысқартылып берілген. Екінші мәтінде де осы үрдісті байқауға болады: «Жалпы домбыраны қай жасыңыздан бастап ұстап келе жатсыз? Серік қылып келе жатсыз? Домбырамен шықтыңыз, соған қарағанда, дәстүрлі әншісіз-ау деймін» (Түнгі студия). Сұхбат беруші адамның жергілікті тіл ерекшелігін сақтап сөйлеуіне байланысты етістіктердің қысқартыла жұмсалғанын көреміз. Мысалы: отқан-отырған, «Бұл әнді шырқап *отқан* себебіміз де тегіннен *и* тегін емес. Бұл сіздің мектеп қабырғасында жүргенде ең алғашқы рет вальс билеген әніңіз», «Жаңағы «тауық» деген сөз дұрыс па сонда мыңдаған оқушы оқып *отқан*?» («Ашық алаң» бағдарламасы) [15]. Сұхбат беруші тіліндегі қысқартулар да ауызекі стиліне тән. «Дианаға несімен ұнағаны енді түсінікті болды. «Маған қатты ұнады ғой» деді ғой битіп». Битіп (былай деп...) – экспрессивті сөздер ауызекі сөйлеу стилінде жиі көрініс тапқан. «Махамбеттің термесінің соңғы жағында рэнке ұқсатып / көмеймен айту дит «Горловое пение» сондай жерлерде қостық» [15].

«Бұны көбісі битіп қарайды жаңағы «О ауыл туралы бір / жаңағы рэн ән шығыпты» дейді. Шіркін ай бір музыканттар үңіліп қарайтын болса, ішінде өте үлкен еңбек бар [15]. Диалектілік ерекшеліктер медиамәтіндерде қолданылған. Әдеби тіл нормасынан тыс қалған диалектизмдер сұхбат мәтінінде жиі жұмсалған. Сонымен, мысал келтірер болсақ, етістіктердің қысқартылып қолданылуы: «битіп», «дит», «дим». Бұл белгілі бір аймақтарға тән сөзқолданыстары.

Ауызекі сөйлеудің фонетикалық нормаларынан айырмашылығы, ауызекі сөйлеу үшін айтылымның бұлыңғырлығы, қайталамаларды орынсыз қолдану тән: фонетикалық өзгерісі бар «қайтадан» сөзін «қайттан» деп қате қолдану сөйлеушінің стиліне де тән. Медиамәтіндегі лексемалардың қайталануы сөйлеуге, эмоцияны білдіретін тілдік бірліктерге тән.

Мысалы «Бірақ келген халық жаңағы концерттің ортасына келді «Ұлытау» тобымен «Батырлар ұранын» былай басқаша минусовкамен айтып жүргенбіз осы уақытқа дейін. Бірақ «Ұлытаумен» бірінші рет айттық, и мүлдем басқаша саунд, басқаша дыбысталу, / керемет болды әнді бітіріп қайттан барабанын ұрып тұр. Әлижан «Ұлытаудағы» халыққа «Қосылып айтамыз ба? Бірге шырқаймыз ба?» деп қайттан айтылып халықтың ана энергетикасы» [15]. Диалогтағы «минусовка», «и» кірме сөздер болып табылады. Сөйлеушінің көзқарасы мен сезімін білдіруде қайталама құбылысы да белсенді. Ауызекі сөйлеудің ерекшеліктеріне есімдіктерді жиі қолдану жатады. Есімдіктер бұрыннан қолданылған зат есімдер мен сын есімдерді алмастырып қана қоймай, көбінесе контекстке сүйенбей қолданылады. Сұхбат берушінің тіліне назар аударсаңыз, тұнып тұрған орынсыз қайталамалар (тавтология). Бұл әсіресе ауызекі сөйлеу стиліне тән. Интонацияның арқасында бұл есімдік жоғары

эмоционалдылыққа ие болады немесе күшейткіш ретінде қызмет етеді (осындай сұмдық; осындай сүйкімділік!; өте жағымды) немесе жағымды сапаның белгісі болады (ол осындай адам! «әдемі, жанашыр, мейірімді, ақылды, күшті»; және мұндай иіс «тәбетті ашады, жағымды»). Бұл жағдайда есімдіктің мағынасында жалпылау сақталады. Бірақ ауызекі сөйлеу осы жалпылаудың контекстік емес, ситуациялық сипаттамасымен сипатталады: Ол – осындай адам! – жағдайдан, әңгімелесушілерге жалпы өмірлік тәжірибеден адамның қандай жағымды қасиеттері туралы айтылатыны анық. «Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы» медиамәтіндердегі тілдік бірліктердің қолданыс жиілігі біздің алдымыздағы мақаламыздың нысаны болды. Онда барлық сөз таптарының қолданыс жиілігі медиамәтіндер негізінде анықталды [16].

Күнделікті теледидарлардан, әлеуметтік желілерден көріп жүргенімізден мысал келтіріп талдаулар жасайық. Мысалы, «Abai Tv» телеарнасын қарайтын болсақ, “Сөзтаным. Тіл жұтаңдығы” атты бір бейнероликте *«базар жоқ/жаңағы/сол секілді/кеп қапты/дей ме..?/яғни, жалпы айтқанда»* деген сөздер қолданылады. Яғни, жалпы деген сөздер орынсыз қайталанып келіп, айтылған ойды түсінуге кедергі келтірген. Ал «Qazaqstan TV/Қазақстан Ұлттық Арнасына» көңіл бөлсек, «1001 түн» атты бағдарламаның 50-ші бөлімін қарасақ, біз әншінің акцентсіз сөйлегенімен, сөйлеу барысында кейбір қателіктерге жол беретінін байқаймыз: *«кош болды деп айттын, тағы да бірдене дедін»* және т.б. сөздер қолданылады.

“Tartaria Films” арнасындағы “Дәстүрлі подкаст | АСЕ және Ерболат Беделхан” атты бағдарламаның 10-шығарылымында Азамат Қайратұлының *“мен короче / андай бір терезеде андай бір мебельде/сүйтсем какой то мебель емес”* деген қате-қате сөздерді қолданатынын байқаймыз. Сілтеу есімдіктері *анандай, мынадай* түрінде болуы керек т.б. “Dope Soz” арнасында “Руслан Тай: Өтірік патриотизм, Мектептегі тәртіп, Қазақы трайбализм, Емшілер” атты подкастында, Руслан Тай “Сол компанияға өткенде респект ұстап қалдым жестко/ кешіктік базар жоқ, как положено автобусқа қыстырылдык/прикинъ ағылшыниша сөйлей бастайд” деп сөйлеу барысында орынсыз сөздерді қолданды. “Телеканал Астана / Astana Tv” телеарнасында “Бауыржан Ибрагимовпен «Сырласу» (21.04.2017 ж)” атты сұхбатында Бауыржан Ибрагимов *“вот сол кезде мен өтірік айтпайм где то бір/вообщем бір жасарган адам сияқты”* деген қате қолданыстар құлаққа түрпідей тиеді. “Kitapal” телеарнасында “Ескендір Бестай: Үйренуді үйрену вундеркинд бала, бақытты ғұмыр / Kitapal podcast” атты 16 шығарылымында, Ескендір Бестай *“енді бір қазір бір подкаст тақырыбында бір”* деп *“бір, бір”* деп қайталай береді. Тавтология да тыңдарманды жалықтырып жібереді. Ойды түсінуге көп кедергі келтіретін де анық.

Көгілдір экрандағы қателерге мысал келтірсек:

Жүргізуші: Ассалаумағалейкум, құрметті достар! // Сіздермен бірге «Ұрпақ» подкасты...
*«Иә, келгеніңізге көп-көп *рахмет*, алғыс білдіреміз! Өйтсіп біздің подкастты қолдап, // осындай бір пайдасын тигізіп жатқаныңызға. Сіздің жалпы өзіңіздің отбасыңыздан бастасақ, // ата-анаңыз туралы. Жалпы балалық шағыңыз қалай болды сіздің? BIR KÜN // ТҮРКІСТАН | Қала қалай дамып кетті? Түркі елінің рухани астанасы!»* Жүргізуші де инверсияны көп қолданатынын көреміз, сөйлем құрылысы сақталмайды (әдетте, баяндауыш сөйлемнің соңында келеді). «Өйтсіп-осылай» есімдігі ауызекі сөйлеу тілінде өзгертіліп қолданылған. Енді сұхбат беруші жауабына назар салсақ: *«Мысалға қазіргілер қонақ келсе, мысалы айтамыз ғой қол жуып, ана жерге барып, қол жуып келеді өздері. Әдейі андай қылып алдарынан шықпайды. Алдынан *күтіватсаң* бір анандай болып қалған сияқты боласың // бір ерсі көрінеді. Сол себептен мен өзім де соны үйде қазір өзім де қыздарыма, *балдарыма* айтып, келген қонақтардың қолдарына су құйдыртамын. Қонақ кіре берген кезде /уже/ киімін...»* Сөйлеу тіліндегі қателер естіген кезде бірден жағымсыздық туғызады. *«Шымкентпен құда *болыватырмыз*».. Мысалға екі келінді бір үйге ұстай *алмайатқандар* бар ғой. Сол кезде төрт келін бір үйге бір шаңырақта тұрып, кәдімгідей істеді. Жеңгелеріміз сұға жұмсайды. Біз енді құдықтан су алып келеміз ғой. Қалдығұл деген жеңгем болды. // Зейнел ағамның келіншегі. «Сары бала» деп ат қойды да маған кішкентаймыз. Екінші класс оқимын ба, үшінші класс па «Сары бала» су алып келді дейді де, құдықтан. Енді баламыз ғой *ойнаватамыз* ана жерде қазір, қазір деп. Бір кезде ашуланады да, өзі*

алып келеді де, мықты болды да, андай /физический/ мықты. Ол кезде иін ағаш деді ме? Иыққа шелекті қойып, мына жағында бір шелек, мына жағында бір шелек сонымен су алып келетін [15]. Мәтіндерде осындай, осылай есімдігі сөйлеу тілінде «өстіп», «өйстіп» түрінде өзгеріске ұшырай жұмсалғанын жиі кездестіреміз. Олар сөйлеушінің индивидуалдық ерекше сөз саптам машығын сипаттайды. Мысалы: «Өйстіп адам болып жүре бергім келеді» (Түнгі студия).

«Ұрпақ» подкастынан: «Құдайға шүкір, бір қалыпта *жүріватырмыз*»

Сөйлеу тілі әсіресе синтаксистік ерекшелігімен сипатталады. Ең алдымен, бұл бір-бірінен кейін қысқа қарапайым сөйлемдерді қолдануда көрінеді: «Енді енді тағы бір проектке шақырып жатыр, Алла қаласа басты рөлде». Инверсиялы сөйлемдер жиі қолданылады.

Мысалы, сөйлемде жазу арқылы автор өз қателерін көре алады және жазғандарына сүйене отырып өңдеп, жалғастыра алады. Егер сөйлем құрылысында қате кетсе, ой дұрыс берілмесе, ашылмаса немесе қалағанына сәйкес келмесе, қайта жазуына болады, тіпті ойын да өзгерте алады. Оқырман ұзақ сөйлемді түсінгенше бірнеше рет қайта оқи алады. Ауызекі тілде мұның бәрі мүмкін емес. Егер спикер ұзақ, күрделі ұйымдастырылған сөйлем құраса, ол жалғасын құру процесінде басын ұмытып кетуі мүмкін. Ойлану тыңдаушыны шаршатуы мүмкін. Ауызекі тілде сөз тәртібінің нормалары жазбаша және монологиялық ауызша сөйлеуге қарағанда мүлдем өзгеше.

Ең маңыздысы ауызекі тілде интонациялық түрде ерекшеленетіндіктен, оны сөз тәртібімен білдірудің қажеті жоқ.

Медиамәтіндеріндегі әңгіме, диалогта ауызекі сөйлеу стилінің төмендегідей белгілерін атап өтуге болады:

- есімнің өзгертілген формалары Ереке, Әлеке түрінде келуі. Бірақ медиамәтінде адам тегінің қысқартылып айтылуы да тілімізге тән емес. Мысалы, «Өмірқұлды мен өз басым мен Амиеш дим» (Түнгі студия), «Кім, кім, араларыңызда жасы үлкен кім? Әз ағаң ғой» (Түнгі студия.);

- варваризмдердің жиі қолданылуы «Бірде / вечерде тамада болдым дейсіз. Енді сіз ол кезде қазіргідей / гонорар айтпайсыз ғо. (Түнгі студия);

- мәтіндегі сөйлемдердің толымсыз сөйлем түрінде келуі... олардың мағынасы сөйлеушіге түсінікті (сондықтан біз бармаймыз.);

- сөйлемнің құрылымының сақталмауы, яғни инверсиялық сөйлемдерді қолдану. Тілдің дамуына қоғамдағы жаңалықтар, мәдениетаралық қатынастар әсер ететіні заңды. Дегенмен, біздің тілімізге лек-легімен келіп жатқан кірме сөздер ағыны мен жаргондардың көптігі және оның сауалнамаға қатысқан журналистердің тілінде кездесуі қынжылтады.

Қорытынды. Қалай болғанда да, кез келген уақытта қоғамның өз мотивтері, өз ойлары, тіл мәселесі, әдеби тіл тақырыбы туралы өз болжамдары бар. Алайда уақыт өте келе әдеби тілдің бір қалыпта тұрып қалмайтыны, бірақ жаңарып, жүйеленетіні белгілі болды. Десек те әдеби тілдің принциптерін бұзбай, тіл мәдениеті оның дамуы мен жетілуінде үлкен рөл атқаратынын ұмытпаған абзал.

Әдеби тілдің нормаларын сақтау мен стилистикалық сапасын жақсарту мақсатында үлкен тілдік модельдер (LLM) құралдарын қолдану қазақ медиатілін дамытуға жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл технология қазақ тіліндегі медиамәтіндерге өңдеу жасау, автоматты түрде қателерді түзету, диалектілік сөздерді сәйкестендіру арқылы аудиторияға сапалы тілдік контент ұсынуға көмектеседі. LLM технологиясын медиамәтіндерге енгізу медиатілдің даму бағытын жаңа сатыға көтеріп, әдеби тіл нормаларының сақталуына оң ықпалын тигізеді. Адамдардың мәдени заңдылықтарды өз деңгейінде қарым-қатынас құралы ретінде сақтауы, тілдік ортаны байыту және жазбаша және ауызша сөйлеу формаларында қалыптасқан нормаларды бұрмалау оның өміршеңдігін көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Дейк ванн Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
2. Montgomery M. Introduction to Language and Society. – London: Methuen, and Cook, 1992. – 308 p.
3. Fairclough N. Language and Power. 2-nd edition. – London: Longman, 2001. – 226 p.
4. Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. – London: Psychology Press, 1991. – 254 p.
5. Лаптева О.А. Живая русская речь с телеэкрана. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 520 с.
6. Трофимова Г.Н. Языковой вкус интернет-эпохи в России: Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты. – М.: РУДН, 2004. – 380 с.
7. Кривенко Б.В. Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект. – Воронеж: Воронеж, 1993. – 123 с.
8. Момынова Б. Қазақ газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1998. – 131 б.
9. Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: филол.ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2007. – 125 б.
10. Бисмилдина Д.Д. Телехабарлар тілі: филол.ғыл.канд. дисс. – Астана, 2009. – 127 б.
11. Күдеринова Қ. Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Хабаршысы. Филология сериясы. №1(138). – 2022. – Б. 8–18. DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-8-18
12. Сафьянова А. Речевая культура. URL: <https://grammatika-rus.ru/rechevaya-kultura/>.
13. Байтұрсынұлы А. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. – 744 б.
14. Күдеринова Қ., Серікқызы М., Байсадық И. Қазақтың дәстүрлі сөйлеу мәдениеті («Қыз Жібек» фильмінің негізінде) // Яссауи университетінің Хабаршысы. №4 (130). – 2023. – Б. 18–29. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.02>
15. Қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпустары. URL: <https://qazcorpora.kz/>.
16. Omarova, S., Ospanova, D., Aitova, N., et al., A Corpus Approach in Language Discovery: A Word Frequency Analysis Based on the Corpus Outcomes in Kazakh. Forum for Linguistic Studies, 7 (2). 2025. – P. 869 – 881. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8317>.

Г. ТӨКЕНҚЫЗЫ, С.К. ОМАРОВА,

НАО «Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова», Астана, Казахстан

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

А.К. КАДИРХАН

НАО «Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова», Астана, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЙ ЯЗЫК ТЕЛЕПРОГРАММ

(НА БАЗЕ ПОДКОРПУСОВ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация. В статье проанализированы современные медиатексты, в том числе тексты телепрограмм, которые взяты из базы «Национального корпуса казахского языка» (<https://best.qazcorpora.kz/>).

В сегодняшнюю эпоху глобализации динамично развивается массовая коммуникация, интенсивное влияние на развитие языка оказывают телеканалы, радио, социальные сети, распространение сетевых версий печатных изданий и выпуск интернет-изданий. Зарубежные и отечественные ученые рассматривают это направление как особое направление языковой деятельности. Медиатексты в казахском языкознании часто рассматриваются в прагматическом аспекте. Большая часть исследовательских работ посвящена рассмотрению медиатекста, печатных текстов, а специальных исследований языка теле-и радио-медиатекстов на казахском языке практически нет, поэтому актуально изучение языка телепрограмм.

С помощью языковых материалов определено влияние языка медиатекстов на стилистический строй современного казахского языка, речевой этикет, литературный язык. Известно, что изучение языковой культуры и ораторского искусства рассматривается в качестве предмета исследования в казахском языкознании и литературоведении с различных сторон. Основным источником культуры является языковое участие. Многогранность и многоаспектность современных медиатекстов позволяет исследователям обращать внимание на различные их аспекты, в том числе на стилистическую значимость медиатекстов и их связь с культурой в целом, при этом не следует упускать из виду связь с речевой культурой.

В сегодняшнюю эпоху глобализации стремительно развивается и массовая коммуникация, интенсивное влияние на развитие языка оказывают телеканалы, радио, социальные сети, распространение сетевых версий печатных изданий и выпуск интернет-изданий. Влияние медиатекстов на стилистическую систему казахского языка, литературный язык было определено через языковые материалы. В решении этих проблем, а также в улучшении качества языка телепрограмм были рассмотрены возможности использования больших языковых моделей (LLM).

Ключевые слова: корпус, языковой модель, стилистика, медиатекст, прагматика, речевая этика, языковая культура, ораторское искусство.

G. TOKENOVNA, S.K. OMAROVA

NAO «National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Shaysultan
Shayakhmetov», Astana, Kazakhstan
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

A.K. KADIRKHAN,

NAO «National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Shaysultan
Shayakhmetov», Astana, Kazakhstan

THE LANGUAGE OF CONTEMPORARY TV PROGRAMS (BASED ON THE SUB-CORPORA OF THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE)

Annotation. In the article «five sub-Corps of the National Corps of the Kazakh language» (<https://best.qazcorporaz.kz/>) modern media texts, including texts of TV programs, were taken as the subject of analysis. In today's era of globalization, mass communication is also developing dynamically, TV channels, radio, social networks, the distribution of online versions of printed publications and the release of online publications have an intense influence on the development of the language. Foreign and domestic scientists consider this area as a special area of linguistic activity. Media texts in Kazakh linguistics are often considered in a pragmatic aspect. Most of the research works are devoted to the consideration of media text, printed texts, and there are practically no special studies of the language of television and radio media libraries in the Kazakh language, therefore, the study of the language of television programs is relevant.

With the help of language materials, the influence of the language of media texts on the stylistic structure of the modern Kazakh language, speech etiquette, and literary language is determined. It is known that the study of linguistic culture and public speaking is considered as a subject of research in Kazakh linguistics and literary studies from various sides. The main source of culture is linguistic participation. The versatility and multidimensional nature of modern media texts allows researchers to pay attention to their various aspects, including the stylistic significance of media texts and their connection with culture as a whole, while not losing sight of the connection with speech culture.

In today's era of globalization, mass communication is also rapidly developing, TV channels, radio, social networks, the distribution of online versions of printed publications and the release of online publications have an intense influence on the development of the language. The influence of media texts on the stylistic system of the Kazakh language, the literary language was determined through language materials. In solving these problems, as well as in improving the quality of the

language of television programs, the possibilities of using large language models (LLM) were considered.

Keywords: corpus, language model, stylistics, media text, pragmatics, speech ethics, language culture, oratory.

References

1. Deik vann T.A. Īazyk. Poznanie. Komunikasia. – M.: Progres, 1989. – 312 s.
2. Montgomery M. Introduction to Language and Society. – London: Methuen, and Cook, 1992. – 308 p.
3. Fairclough N. Language and Power. 2-nd edition. – London: Longman, 2001. – 226 p.
4. Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. – London: Psychology Press, 1991. – 254 p.
5. Lapteva O.A. Jivaia ruskaia rech s teleekrana. – M.: Editorial URSS, 2003. – 520 s.
6. Trofimova G.N. Īazykovoi vkus internet-epohi v Rosii: Funkcionirovanie ruskogo iazyka v Īnternete: konseptuālnno-sušnostnye dominanty. – M.: RUDN, 2004. – 380 s.
7. Krivenko B.V. Īazyk massovoi komunikatii: leksiko-semioticheski aspekt. – Voronej: Voronej, 1993. – 123 s.
8. Momynova B. Qazaq gazetindegi qoғamdyq-saiasi leksika. – Almaty: Arys, 1998. – 131 b.
9. Maşınbaeva G.A. Teledidar tılınıń lingvopragmatikalyq aspektleri: filol.ğyl. kand. diss. – Almaty, 2007. – 125 b.
10. Bismildina D.D. Telehabarlar tılı: filol.ğyl.kand. diss. – Astana, 2009. – 127 b.
11. Kūderinova Q. Qazaq tılınıń dāstūrlı sōzsaptamy // L.N.Gumilev atyndaғы EŪU-nıń Habarşysy. Filologia seriasy. №1(138). – 2022. – B. 8– 18. DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-8-18
12. Sāfānova A. Rechevaia kŭltura. URL: <https://grammatika-rus.ru/rehevaya-kultura/>.
13. Baitŭrsynŭly A. Ensiklopedia. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2017. – 744 b.
14. Kūderinova Q., Serikqyzy M., Baisadyq Ī. Qazaqtyń dāstūrlı sōileu mādenieti («Qyz Jibek» filminıń negizinde) // Īassauı universitetinıń Habarşysy. №4(130). – 2023. – B. 18– 29. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.02>.
15. Qazaq tılı ūlttyq korpusynyń kısı korпустary. URL: <https://qazcorpora.kz/>.
16. Omarova, S., Ospanova, D., Aitova, N., et al., A Corpus Approach in Language Discovery: A Word Frequency Analysis Based on the Corpus Outcomes in Kazakh. Forum for Linguistic Studies, 7 (2). 2025. – P. 869–881. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8317>.

Авторлар туралы мәлімет:

Төкенқызы Гүлназ – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қолданбалы лингвистика бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Төкенқызы Гүлназ – кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела прикладной лингвистики Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Tokenkyzy Gulnaz – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, leading researcher at the Department of Applied Linguistics of the National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetova, Astana, Kazakhstan.

Омарова София Қажықбарқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қолданбалы лингвистика бөлімінің басшысы, Астана, Қазақстан.

Омарова София Кожиякпаровна – кандидат филологических наук, руководитель отдела прикладной лингвистики Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Omarova Sofiya Kazhiakbarovna – Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of Applied Linguistics of the Sh.Shayakhmetov National Scientific and Practical Center «Тіл-Қазына», Astana, Kazakhstan.

Кадирхан Алмажан Кадирханқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қолданбалы лингвистика бөлімінің аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Кадирхан Алмажан Кадирхановна – магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник отдела прикладной лингвистики Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Kadirkhan Almazhan Kadirkhanovna – Master of Humanities, researcher Sh.Shayakhmetov National Scientific and Practical Center «Тіл-Қазына», Astana, Kazakhstan.